

Dornseiff, Franz, Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Fünfte Auflage mit alphabetischem Generalregister. Berlin 1959, Walter de Gruyter & Co. 922 S.

Bilindiği gibi *onomasiologie*, *semasiologie*'nin tersine, muhtevalardan, anlamlardan hareket ederek bunların hangi *ses şekilleriyle (Lautformen)*, daha doğrusu hangi kelimelerle anlatıldığını araştıran ve çeşitli kavramların dilde nasıl adlandırıldığını inceliyen bir bilimdir. Bu çalışmalarla bir dilin -veya karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin- kelime hazinesi, yani o dili konuşanların kavramları anlatım sırasında ne gibi yollardan faydalandığını, nasıl düşündüklerini ve ne gibi benzetmelere başvurduklarını gösteren, kültür ve ilerilik derecelerini aksettiren kelime, deyim gibi söz unsurlarının bütünü aydınlatılmış olur.

İşte tanınmış Alman dil bilgini Franz Dornseiff'in ilk basımı 1933 te yayımlanan ve Alman kelime hazinesini kavram gruplarına¹ göre sınıflandırmayı amaç edinen hacimli eserinin alphabétique dizimli beşinci basımını bu çalışmalara örnek teşkil etmesi bakımından gözden geçirmeği uygun gördük. Yazarının önsözünde (s. 5) belirttiği gibi, kitap yalnız Alman diline değil, dilbilime faydalı olmayı gözetmektedir. Bu yüzden Türk kelime hazinesiyle ilgili *onomasiologie* çalışmalarında bu eserden faydalanılabileceğini sanıyor ve onun özellikle metodu üzerinde durmak istiyoruz.

Eserin Giriş bölümünde (s. 29-66) de belirtildiği gibi kavramlara göre sınıflandırılmış sözlük veya ansiklopedi örnekleri eski Çin'e, Hint'e kadar uzanmakta, Grek-Roma çağından günümüze kadar *anlamdaş (synonyme)* sözlüklerini de içine almak üzere gerek çeşitli dillerde, gerekse Alman dilinde bu türlü denemelere girişilmiş bulunmaktadır.

Dornseiff, bütün Alman kelime hazinesini 20 genel bölüme ayırıyor:

1. Anorganische Welt. Stoffe 'anorganique evren, unsurlar' (s. 1-8, 28 özel bölüm).

¹ Eserde *Sachgruppen* kelimesiyle geniş anlamda kavram gruplarının ele alınmak istendiğini ve bunun uygulandığını görerek, karşılığında kavram grupları demeye uygun bulduk.

2. Pflanze. Tier. Mensch (körperliches) 'bitki, hayvan, insan, uzvi bakımdan' (s. 9-152,48 özel bölüm)
3. Raum. Lage. Form 'mekân, durum, şekil' (s. 153-169, 60 özel bölüm).
4. Grösse. Menge. Zahl. Grad 'büyüklük, miktar, sayı, derece' (s. 171-191, 52 özel bölüm).
5. Wesen. Beziehung. Geschehnis 'varlık, münasebet, olay' (s. 193-210, 47 özel bölüm).
6. Zeit 'zaman' (s. 211-219, 38 özel bölüm).
7. Sichtbarkeit. Licht. Farbe. Schall. Temperatur. Gewicht. Aggregatzustände. Geruch. Geschmack 'görülebilirlik, ışık, renk, ses, ısı, ağırlık, maddenin durumları, koku, tat (s. 221-236, 69 özel bölüm).
8. Ortsveränderung 'yer değiştirme' (s. 237-250, 34 özel bölüm).
9. Wollen und Handeln 'isteme ve yapma "girişme"' (s. 251-294, 86 özel bölüm).
10. Sinnesempfindungen 'duyu almalar' (s. 295-299, 21 özel bölüm).
11. Fühlen. Affekte. Charaktereigenschaften 'duyma, duygulanmalar, karakter özellikleri' (s. 301-338, 63 özel bölüm).
12. Das Denken 'düşünme' (s. 339-362, 57 özel bölüm).
13. Zeichen. Mitteilung. Sprache. 'işaret, bildirme, dil' (s. 363-382, 53 özel bölüm).
14. Schrifttum. Wissenschaft 'edebiyat, bilim' (383-388, 12 özel bölüm).
15. Kunst 'sanat' (s. 389-394, 18 özel bölüm).
16. Gesellschaft und Gemeinschaft 'toplum ve birlikte yaşama' (s. 395-464, 121 özel bölüm).
17. Geräete, Technik 'araçlar, teknik' (s. 465-472, 17 özel bölüm).
18. Wirtschaft 'ekonomi' (s. 473-485, 30 özel bölüm).
19. Recht. Ethik 'hukuk, ahlâk bilimi' (s. 487-505, 33 özel bölüm).
20. Religion, Das Übersinnliche 'din, tabiatüstü' (s. 507-517, 22 özel bölüm).

(Türkçe açıklamalarda, genel bölümler içine giren unsurların anlamları da göz önüne alınmıştır).

Bunlardan ilk üçünün dış dünya, 4.-8. bölümlerin bu dünya ile olan münasebetler, 9.-12. bölümlerin içimizdeki tezahürler ve 13.-20. bölümlerin de toplumsal ve kültürel alanlara ait belirtilerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Her bölüm -yanında işaret etmiş olduğumuz- değişik sayıdaki özel bölümlere ayrılmaktadır ki bunların toplamı 910 tutuyor. Çerçevesi daha dar olan özel bölümleri bir bakıma “geniş kavram” kabul edebiliriz. Örnek olarak, en az sayıda özel bölüme ayrılmış bulunan 14. bölümün (edebiyat, bilim) kuruluşunu gösterelim: 1. Beschreibung, Erzählung ‘tanımlama, anlatma’; 2. Dichtung ‘nazım’; 3. Drama, Bühne ‘dram, sahne’; 4. Prosa ‘nesir’; 5. Schrift ‘yazı’; 6. Druck ‘basım’; 7. Lesen ‘okuma’; 8. Brief ‘mektup’; 9. Schriftliche Überlieferung ‘yazılı gelenek’ “yazıyla tesbit”; 10. Abhandlung ‘açıklama “müzakere” 11. Buch, Heft ‘kitap, fasikül’; 12. Auszug ‘seçme “nakil”’.

Bu özel bölümler içinde de genel dilde -kimi zaman halk ağzında, argoda- yer alan kelime, deyim, terim, klişeleşmiş söz gibi söz unsurları sıralanmış bulunuyor. Örnek olarak, İnsan bölümündeki Ölmek özel bölümünde (2/45, s. 147-148) asıl anlamı ‘ölmek’ olan *absterben*, *sterben*, *versterben* ve *entschlafen* gibi fiiller verilmekte, bunun yanında, *abgehen* ‘gitmek, hareket etmek, yelken açıp gitmek’ *abrutschen* ‘kaymak, savuşmak’, *draufgehen* ‘vakit kaybetmek, telef olmak’ *erblassen* ‘sararmak, sararıp solmak’... gibi, mecazi anlamları, argodaki karşılıkları veya şiirli anlatımdaki anlamları ‘ölmek’ olan fiiller sıralanmaktadır. Ayrıca *die Augen schliessen* ‘gözlerini kapamak’, *von Gott abberufen werden* ‘Allah tarafından geri çağrılmak’, *sein (letztes) Stündlein ist gekommen, hat geschlagen* ‘son saati geldi, çaldı’ *steht mit einem Fuss im Grab* ‘bir ayağı çukurda’, *hat zur letzten Ruhe gefunden* ‘son rahatını buldu’, *in die Ewigkeit eingehen* ‘ebediyete intikal etmek’ gibi deyimler de yer almaktadır. Bunlardan, Türkçedeki *gözünü yummak*, *bir ayağı çukurda olmak*, *ebediyete intikal etmek*, *son uykusunu uyumak* deyimleriyle *sémantique* bakımından yakınlık gösterenleri burada özellikle belirtmek istedik. Yine, Wunsch ‘arzu, istek’ kavramı çerçevesi içinde (11/36, s. 322) ele alınan (jm.) *den Mund waesserig machen* ‘ağzını sulandırmak’ deyimini de Türkçedeki karşılığıyla büyük yakınlık göstermektedir. Bu örnekler, kavramların anlatımı sırasında çeşitli dilleri konuşan ulusların zaman zaman aynı tasavvurlara sahip olduklarını, aynı adlandırma yollarına başvurduklarını gösteriyor.

Yazar, her hangi bir bölümde geçen bir kavram başka bir bölümde de ilgiliyse ve orada da geçiyorsa, bunu da işaret etmektedir. Asıl önemli yön, yazarın kitapta geçen bütün söz unsurlarını büyük bir genel dizinde (Generalregister, s. 525-922) alfabe sırasıyla toplamış olmasıdır ki, bu, kavramların hangi alanlarla ilgisi olduğunu gösteren, aynı zamanda

yabancılar, Alman dilini öğrenenler için faydalı olan bir sözlük de sayılabilir.

Faydalanacaklar için şimdiye kadar çeşitli dillerde yayımlanmış anlamdaş kelimeler sözlüklerinden veya fikirlere göre düzenlenmiş sözlüklerinden (örn. Lafaye, B., Dictionnaire des synonymes de la langue française. Paris 1857; Rouaix, Paul, Dictionnaire des idées suggérées par les mots; 18. basımı: Paris 1938) ilk bakışta pek farklı olmıyan bu eser, kelime hazinesinin anlam bakımından işlenişi yönünden farklılık ve incelik göstermektedir. Örnek olarak *sich freuen* 'sevinmek, memnun olmak' başlıbaşına bir kavram olarak ele alınıp anlamdaşları veya ona yakın anlamlı kelimeler verilmemekte, bu fiil *Hoffnung* 'ümit, ümidetme' (11/35), *Lust empfinden* 'istek, keyif duymak' (11/9), *heiter* 'neşeli, parlak, berrak' (11/21) bölümlerinde, öteki kelime ve deyimlerle birlikte yer almaktadır. Bunun dışında *sich auf (etwas) freuen* 'olacak birşeye öncesinden sevinmek' şekli de *Zukunft* 'gelecek, istikbal' (6/23) bölümünde gösterilmiştir.

Böylece kelimelerin bağlı buldukları bütün kavram alanlarındaki yerleri ve kavramların nüfuz alanları belirtilmiştir.

Şüphesiz, bütün Alman kelime hazinesinin niçin on-onbeş veya seksen-yüz değil de yirmi gurupta toplandığı üzerinde düşünülebilir. Ayrıca, her hangi bir kavramın niçin ayrı bir bölüm halinde ele alınmamış olduğu veya örnek olarak Bilim bölümünün neden daha geniş tutulmadığı, bilim dallarının, hukuk biliminin (Rechtswissenschaft) niçin burada geçmediği üzerinde durulabilir. Fakat dikkat edilecek olursa Rechtswissenschaft'ın Hukuk, Ahlâkbilimi bölümünde (19/19) ele alındığı görülecektir. Asıl dikkat edilecek yön, kelime hazinesinin bu bölümler içine güzel yerleştirilmiş olup olmadığıdır. Bu konuda yazarı başarısızlıkla suçlandırmak zordur. Ayrıca böyle bir sınıflandırmaya girişmek, aynı zamanda bütün alanlarda bilgi sahibi olmayı ve geniş araştırmaları göze almayı gerektiren bir iştir. Eserde genel bölümlerin her birini içine alan 85 sayfalık geniş bir bibliyografya (Büchernachweis zum Einzelnen, s. 81-166) verilmiş olması hiç değilse yazarın bu konudaki gayretine bir işaret sayılabilir.

Yazar, dördüncü ve beşinci basımların önsözünde (s. 14-15), *Weisgerber* ve *Hallig*'in, mânevi ve maddi kavramları karıştırmış olmasından dolayı kendisini kınadıklarını belirtiyor. Özellikle dil felsefesinde otorite olan Weisgerber'in dikkatini çekmiş bulunan bu husus, dil felsefesi bakımından üzerinde durulabilecek bir konu teşkil etmektedir. Fakat

Dornseiff'in *synchronique* metoda göre hareket ettiğini ve "güzellik" gibi bir kavramla "geyik", "kiraz", "termometre" gibi kavramlar arasında bir fark görmediğini belirtmesi, eserin bu görüşle meydana getirildiğini gösteriyor.

Burada yalnız 2. genel bölümün *Pflanzenarten* 'bitki türleri' özel bölümüne geniş yer verildiğini, daha inceden inceye bu kavram üzerinde durulduğunu belirtmek istiyoruz. Diyebiliriz ki kitabın en geniş bölümü budur. Bunda bitki türlerinin çok oluşunun etkisi varsa da yazarın bugün Almanyanın içinde ve dışında Almanca konuşulan bütün ülke ve bölgelerin (Avusturya, İsviçre, Doğu Prusya...) bu türlere verdiği adları da sıraladığını görüyoruz. Buna karşılık öteki bölümlerde (örn. *Tierarten*) aynı tutumun olmadığı ve aynı özenin gösterilmediği göze çarpıyor.

Ayrıca, kendisi dilci olduğu ve daha az önemli, belirli unsurlara yer verdiği halde Dornseiff, *Zeichen, Mitteilung, Sprache* bölümünde genel dilbiliminde sözü çok geçen *Sprachgemeinschaft, Sprachform, Zweisprachigkeit* gibi unsurları ve daha nicelerini çalışmasına katmamıştır. *Durch die Blume sprechen* 'benzetmeyle, kinayeye anlatmak' geçtiği halde *Kindersprache* 'çocuk dili' gösterilmemiştir.

Kitabın bizce başlıca değerli yönlerinden birini teşkil eden ve onu bir "kelime hazinesi el kitabı" saymamıza yardım eden Bibliyografya bölümünün bir bölümü de çeşitli dillere ait, çoğu anlamdaş kelimeler sözlükleri olmak üzere çeşitli sözlüklerin tanıtılmasına ayrılmıştır (Büchernachweis für das Allgemeine, s. 68-81). Türk-Tatar dilleri için yalnız *Vambéry*'nin *Die primitive Kultur des turkotatarischen Volkes auf Grund sprachlicher Forschungen* (Leipzig 1879) adlı eseri zikredilmektedir. Burada, öteki diller için yapıldığı şekilde, Radloff sözlüğü veya Kamus-i Türkî gibi ana eserleri olmasa bile, Türkçeyi bilmiyen bir yabancı bilginin faydalanabileceği (*Meninski*, Francisci A. Mesgnien, *Lexicon Arabico-Persico-Turcicum*. Viennae 1870; *Handjéri* Alexandre, *Dictionnaire français-arabe-persan et turc*. Moscou 1848-41; *Zenker*, Theodor Julius, *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*. Leipzig 1866 gibi) ünlü eserlerin bilinmesi ve tanıtılması gerektiği akla geliyor. Kaldı ki, son yıllarda bizde de yabancı dillerdeki anlamdaş sözlüklerine benziyen bir çalışmanın (Mehmet Ali Ağakay, *Türkçede Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü*. Ankara 1956) yayımlanmış olduğunu burada belirtmeliyiz.

Dornseiff'in eseri her ne kadar bir *étymologique* sözlük değilse de yazara göre böyle muhteva ile ilgili toplamalar *étymologie* ile uğraşan-

lara kılavuzluk eder (s. 53) ve böyle bir toplama, çeşitli dillerin anlatım imkânlarının plânlı bir şekilde karşılaştırılabilmesini sağlar (s. 57). Yazarın ikinci fikrine katılmakla beraber ilkinde katılamıyacağımızı, bu kabil çalışmaların étymologie ile uğraşanlar için faydasından pek bahsedilemeyeceğini söylemek istiyoruz. Çünkü onlar kavramlardan çok, bunların anlatımına yarıyan ses şekilleri, tek tek kelimeler üzerinde dururlar.

Kitabın bütününe gözden geçirdikten sonra şunu belirtmek istiyoruz: bizce eserdeki her özel bölümde verilen söz unsurları -şimdiye kadar yayımlanan benzeri eserlerden çoğunda olduğu gibi ve hiç değilse kısaca-açıklanmış olsaydı, kavramlar arasındaki münasebetler daha da iyi belirtilmiş, çok yorucu ve dikkat isteyen böyle bir çalışmanın meyvesi daha da olgunlaşmış olacaktı. Fakat kelime hazinesinin onomasiologie bakımından gözden geçiriliş tarzını ve eserin hazırlanışında tutulan yolu yadırgasak bile yazarın başarısını inkâr etmek kolay olmayacaktır.

DOĞAN AKSAN
